

Katkust

Meelis Friedenthal*

Seoses koroonaepeideemiaga¹ on hakatud huvi tundma ajaloos varem toimunud haiguspuhangute vastu. Ka selle essee eesmärgiks on anda lühike ülevaade varasematest ettekujutustest haiguste (eelkõige katku) leviku kohta, rõhuga sellel, kuidas hoolimata arstiteaduse kahtlemata tähelepanuväärsest arengust on arusaamad nakkushaiguste kohta ja meetodid nendega võitlemisel jäänud läbi aastasade mitmes mõttes üllatavalt sarnaseks.

Võib-olla meie püüde tõttu üritada endale sisendada, et seoses teaduse arenguga on meie teadmised haigustest oluliselt paremad kui kesk- või varausajal, ringleb tänapäevastes ajakirjandusülevaadetes ajalooliste arusaamade kohta küllalt palju eksiarvamusi ja pooltõdesid. Sageli aga osutuvad need lood, mis võivad esmapilgul tunduda ebateaduslikud ja naeruväärsed, lähemal vaatlusel hämmastavalt tabavaks ja täpseks. Nii näiteks on palju ironiseeritud varasemates tekstides esineva tähelepaneku üle, et komeedid ja maavärinad võivad olla läheneva katkuepeideemia kuulutajad. Kuigi otsest ühendust nende sündmuste vahel tõepoolest enamasti ei ole, on siiski juhtunud, et maavärinate tagajärjel halvenenud sanitaartingimused on osutunud epideemiaid soodustavaks teguriks. Samamoodi on hiljuti tähelepanu juhitud, et 6. sajandil puhkenud nn. Justinianuse katku üks soodustaja võis olla 536. aastal maad tabanud komeet, mille tagajärjel tekkis atmosfääri tolmutuilm, mis põhjustas lühiajalise ülemaailmse temperatuurilanguse.² Seega pole vahest täiesti põhjendamatu oodata sellistest ebataavalistest loodusnähtustest halbu tagajärgi.

Levinud on ka lugu sellest, kuidas kasse peeti keskajal Saatana loomadeks ning katku ajal õhutati inimesi massiliselt neid tappa, mistõttu närilised said vabalt tegutseda ja sellega hoopis aidati katku levikule kaasa.³ Kuigi lugu ise on väljamõeldis, siis – nagu sageli nn. valeuudiste puhul – ei ole tegemist täieliku valega.

Üks element sellest loost põhineb tõenäoliselt paavsti 1233. aastal välja antud bulla *Vox in Rama* tõlgendusel, mis räägib sellest, kuidas Saksamaal lutsiferiaanid austavad suurt musta kassi.⁴ Kuigi pole kahtlust sellise teksti olemasolus, oli selle mõju vaid lokaalne (seda ei lisatud kanoonilise õiguse korpusesse) ning ei ole teada keskaegseid korraldusi kasside hävitamise kohta. Teadaolevalt on kasse, koeri jt. koduloomi katkuaegadel hiljem küll hävitatud, aga mitte nende saatanlikkuse tõttu, vaid seepärast, et neid kahtlustati katku levitamises. Niisugune süüdistus ei olegi päris põhjendamatu, sest tõesti võivad kassid inimestele katku edasi kanda. Lisaks on viimasel ajal teaduskirjanduses esile kerkinud seisukoht, et keskaegse katku peamiseks levitajaks ei pruukinud üldse olla rottidelt pärinevad

* Meelis Friedenthal (1973), eesti kirjanik ja teoloog, Tartu Ülikooli filosoofia ja semiootika instituut, mõtteloos vanemteadur, Tartu Ülikooli raamatukogu, vanemteadur, meelis.friedenthal@ut.ee

¹ Artiklis on läbivalt nimetatud COVID-19 (SARS-CoV-2) lühiduse huvides koroonaviiruseks.

² Teise võimalusena nimetavad autorid siinkohal vulkaanipurskeid. Vt. E. Rigby, M. Symonds, D. Ward-Thompson. A Comet Impact in AD 536?. – *Astronomy & Geophysics* 45, nr. 1 (1. veebr. 2004): 1.23-1.26, <https://doi.org/10.1046/j.1468-4004.2003.45123.x>

³ Viimati Jürgen Rooste, refereerides Lena ja Larry Huldéni ja Kari Heliövaara raamatut „Rutto“ („Katk“). Vt. J. Rooste. Kuidas katkuepeideemiad on maailma mõjutanud. – *Postimees*, 6.05.2020, <https://leht.postimees.ee/6967149/kuidas-katkuepeideemiad-on-maailma-mojutanud>

⁴ J. B. Russell. *Witchcraft in the Middle Ages*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1972, lk. 159–161.

kirbud.⁵ Rottide rolli võimaliku levitajana küll täiesti ei eitata, aga katkuepideemia peamine põhjustaja on ilmselt olnud siiski inimesekirp (*Pulex irritans*) või inimeselt inimesele otsene nakatumine. Seega on põhjust seada kahtluse alla nii kassidetapmise lugu ise kui ka selle võimalikud tagajärjed.

Meie praegune huvi ajaloos toimunud epideemiade vastu on igati arusaadav. Oleme ju teatud mõttes siiani elanud ebatavalisel ajal – suuremaid epideemiaid ei ole meil viimase saja aasta jooksul eriti olnud. Ajalooliselt on aga epideemiad ja nakkushaigused pigem tavalised kui erakordsed nähtused. Niisugusele väitele võiks muidugi ka vastu vaielda ja küsida: kas AIDS ei ole siis epideemia? Teadaolevalt on AIDS-i ja sellega seotud komplikatsioonidesse surnud kokku ca 32 miljonit inimest.⁶ Ent haiguse aeglane kulg ning nakatumise mehhanismid annavad AIDS-ile mõnevõrra teistsuguse iseloomu. Koroonaviirus on aga selgelt epideemia selle sõna etimoloogilises mõttes, mis tähendab, et see on „rahva hulgas“ (kr. keeles *epi demos*), ja niisama rahva hulgas liikudes me võime sellesse ka nakatuda.

Võib-olla just selle tõttu, et oleme umbes sada aastat niisugustest epideemiatest puutumata olnud, räägitakse praegusest haiguspuhangust kui millestki täiesti enneolematust ja pretseedenditust. Ometigi oli nt. saja aasta tagune Hispaania gripp samamoodi globaalne sündmus, maailma mastaabis suri sellesse kordades rohkem inimesi kui praegu koroonaviirusesse – hinnanguliselt ca 50 miljonit.⁷ „Hispaania influentsast“, nagu seda tookord nimetati, ei jäänud aastatel 1918–1920 puutumata ka Eesti ning selleaegsed ajalehed kirjutavad, et gripp nõudis siinmail „endale palju ohvreid“. On spekuleeritud, et gripi kätte võis sel ajal surra rohkem inimesi kui Vabadussõjas.⁸ 1920-ndatel arutati ajalehtedes ka selle üle, kuidas haigust vältida. Nendes artiklites diskuteeritakse karantiini vajalikkuse üle, antakse nõu hoiduda haigetega samu toidunõusid kasutamast, pesta käsi jne. Siin on teatav paralleel tänapäevaga, sest kuigi koroonaviirusesse nakatumise mehhanismid on üldiselt teada, siis valitseb haiguse leviku osas ikkagi paljugi ebakindlat – arutatakse selle üle, kas maskide kandmine on tõhus abivahend enda kaitsmiseks või mitte, vaieldakse, kui suur on võimalus saada nakkus haiguskandjaga kokku puutunud pindadelt või kui mitme meetri pealt on nakatunuga suhtlemine veel ohutu.

Sarnasust on veel selleski, et kõige tõhusamaks meetmeks haiguse leviku vastu on olnud nii minevikus kui on tänapäevalgi karantiin. Inimeste liikumise piiramine nakkushaiguste perioodil on väga vana ja läbiproovitud praktika. Nii on juba Vanas Testamendis kirjas teatud nõuded, kuidas käituda potentsiaalselt nakkuslike isikutega (vt. 3Ms 13): nähakse ette, et preester peab „nakatatu eraldama seitsmeks päevaks“, siis uuesti kontrollima ning seejärel kuulutama ta kas ohtlikuks või ohutuks. Karantiini rakendati ka 6. sajandil puhkenud nn. Justinianuse katku ajal, mida võib pidada üheks esimeseks pandeemiaks, arvestades Rooma impeeriumi ulatust ning haiguse levikut Euroopas, Aafrikas ja Aasias. Samamoodi hakati karantiini kiiresti kasutama 14. sajandi katkuepideemiade ajal Itaalias ja itaalia keelest sai karantiin ka oma nime (nelikümmend päeva – *quaranta giorni*). Miks just täpselt 40 päeva, ei ole päris lõplikult selge, aga üldiselt on tänapäeva uurijad üksmeelel, et see arv on vähemal või rohkemal määral religioosse taustaga, peegeldades Piiblis sageli esinevat sümbolikat.⁹

⁵ R. Yang, A. Anisimov (toim.). Yersinia pestis: retrospective and perspective. *Advances in Experimental Medicine and Biology* 918, New York: Springer, 2016, lk. 20; S. R. Ell. Interhuman transmission of medieval plague. – *Bulletin of the History of Medicine* 54, nr. 4 (1980), lk. 497–510; A. K. Hufthammer, L. Walløe. Rats Cannot Have Been Intermediate Hosts for Yersinia Pestis during Medieval Plague Epidemics in Northern Europe. – *Journal of Archaeological Science* 40, nr. 4 (1.04.2013), lk. 1752–1759, <https://doi.org/10.1016/j.jas.2012.12.007>

⁶ <https://www.unaids.org/en/resources/fact-sheet>

⁷ <https://www.cdc.gov/flu/pandemic-resources/1918-pandemic-h1n1.html>

⁸ Võttes aluseks Sotsiaalministeeriumi „Gripipandeemiaks valmisoleku plaanis“ toodud arvu Hispaania gripi puhul 6,45 surma 1000 elaniku kohta, tuleb arvestades Eesti rahvaarvu 1920. aastal, ca 7000 grippi surnut. Vt. ka http://rahvatervis.ut.ee/bitstream/1/161/1/Sotsiaalministeerium2004_3.pdf

⁹ J. H. Kilwein. Some Historical Comments on Quarantine: Part One. – *Journal of Clinical Pharmacy and Therapeutics* 20, nr. 4 (1995), lk. 185–187, <https://doi.org/10.1111/j.1365-2710.1995.tb00647.x>

Haiguste mõistmine ühest küljest meditsiinilise ja teisest küljest teoloogilise probleemina oli keskaja ja varauusaja mõtlemise jaoks üsna tavaline – meditsiinikäsiraamatutes võib leida ettekirjutusi, mille kohaselt pidi haige võtma nii arstirohtu kui ka pihtima oma patud. Patt ei olnud vaid teoloogiline, surmapattudega – iha, õgarlus, ahnus, laiskus, viha, kadedus ja uhkus – seostati ka erinevaid kehavedelike liikumisi. Näiteks kadeduse ja kurvameelsusega seostati külma ja kuiva melanhoolset huumorit (musta sappi), mille üleküllus võis muuta inimese vastuvõtlikuks katkule. Selline seos ei ole sugugi meelevaldne, sest ka tänapäeval on selgunud, et depressiooni põdemine soodustab haigustesse nakatumist.¹⁰ Keskaegsed katkutohtrid hoolitsesid tähelepanelikult selle eest, et nende patsiendid ega ka nemad ise ei langeks melanhooliasse. Nii kirjeldab inglise arst John Allen (ca 1660–1741), kuidas ta jälgis haigete küllastamisel, et tal ei tekiks hirmu või kartust, viha või kurbust. Kui ta aga tajus endas niisuguseid hinge liikumisi, siis ravis ta neid tundeid mõne klaasi veiniga.¹¹ Samal ajal pidi alkoholiga ravi puhul olema ettevaatlik ja piiri pidama, sest, nagu Allen välja toob, kanged napsutajad surid üldiselt kergesti katku, samal ajal kui mõõdukamalt alkoholi tarvitajad haigusest pääsesid.¹² Järelikult olid inimlikud voodused, nagu mõistlikkus, õiglus, kindlameelsus ja mõõdukus, ning teoloogilised voodused, nagu usk, lootus ja armastus, olulised komponendid haiguste vältimisel ja hädade ravis. Need aitasid hinge liikumist tasakaalustada ning sageli toodi välja ka asjaolu, et kui inimene kaotas usu sellesse, et ta võib terveks saada, siis „oli surm vältimatu”.¹³

See tähendab teisisõnu, et haigusele läheneti kui tervikprobleemile, mis sisaldas peale meditsiinilise poole ka sotsiaalset, religioosset ja psühholoogilist mõõdet. Siin leiab paljudi sarnasusi meie tänapäevase olukorraga, kus koroonaepeideemia on andnud võimaluse erinevate erialade esindajatel vaadelda seda haiguspuhangut oma vaatenurgast. Haiguse põhjuseid ja ravi otsitakse nii meditsiinilistest, sotsiaalsetest, kultuurilistest, majanduslikest, bioloogilistest kui ka religioossetest arusaamadest lähtuvalt. Meditsiiniliselt huvitab meid haiguse leviku mehhanism, psühholoogiliselt karantiiniga toimetulemine, sotsiaalselt ja kultuuriliselt inimeste liikumine – näiteks otsitakse vastust küsimusele, miks Lääne-Euroopas on haigus tunduvalt rohkem levinud kui Ida-Euroopas. Majanduslikult huvitab meid, kuidas haiguse kiire levik on globaalse majanduse tagajärg, ja bioloogiliselt, kuidas selline pandeemiline haigus on evolutsiooniliselt paratamatu. Ei puudu ka hüüded selle kohta, kuidas praegune koroonaepeideemiaga toimetulek näitab „ilmalikkuse võitu religiooni üle”.¹⁴

Lühidalt, me otsime põhjuseid ja toimetulekuvise ning prognoosime mõjusid. Kesk- ja varauusaegsetes meditsiiniraamatutes rõhutatakse: teada põhjusi, tähendab teada asja ennast! Millest aga alustada haiguse põhjuste otsimist? Seda tehakse muidugi lähtuvalt kehtivast maailmapildist. Haiguste põhjus peab vastama sellele, kuidas me maailma näeme, ning teatavas mõttes peegeldab ja seletab põhjus, mille me haigusele leiame, ka meie maailmapilti. Kui keskajal oli teoloogiline mõõde väga oluline, siis tänapäeval on mõned bioloogid hakanud rääkima epeideemiatest kui evolutsioonilisest mehhanismist, mis paratamatult kerkib esile, kui mõni liik on muutunud liiga arvukaks (nii näiteks teeb seda Juhan Javoiš 25. aprilli Postimehes).¹⁵

¹⁰ N. W. Andersson *et al.* Depression and the Risk of Severe Infections: Prospective Analyses on a Nationwide Representative Sample. – *International Journal of Epidemiology* 45, nr. 1 (1.06.2016), lk. 131–139, <https://doi.org/10.1093/ije/dyv333>

¹¹ J. Allen. *Synopsis Medicinæ. Or, a Summary View of the Whole Practice of Physick.* By J. Allen. Translated by Himself from the Last Edition of His Latin Synopsis, with Very Large Improvements. London: John Pemberton, 1733, lk. 91.

¹² J. Allen. *Synopsis Medicinæ*, lk. 89.

¹³ R. Palmer. The Church, Leprosy and Plague in Medieval and Early Modern Europe. – *Studies in Church History* 19 (1982), lk. 92, <https://doi.org/10.1017/S0424208400009311>

¹⁴ M. Kunnus. Palve ja pangakonto. – *Postimees*, 14.04.2020, <https://leht.postimees.ee/6949746/mihkel-kunnus-palve-ja-pangakonto>

¹⁵ J. Javoiš. Darwini koll tuleb kapist välja. Elusolendi kolm stsenaariumit. – *Postimees*, 25.04.2020, <https://leht.postimees.ee/6956445/juhan-javois-darwini-koll-tuleb-valja-elusolendi-kolm-stsenaariumit>

Teisisõnu tähendab see, et meid kutsutakse üles arvestama mingisuguse suurema seadusega, mille vastu inimene on suhteliselt võimetu midagi ette võtma ning mis piirab ja karistab meie liiki selle tõttu, et oleme muutunud liiga edukaks. Sellised arutelud tuletavad vägisi meelde Paabeli torni lugu Piiblis, kus vastuseks liigsele ambitsioonikusele segati rahvaste keeled, et nad ei saaks liiga edukad olla.

Sarnaseid meeolusid võib näha ka ajaloolistes katku tekkepõhjuste üle arutavates tekstides. Tavaliselt algab küsimus sellest, kuidas katk üldse teatavas piirkonnas alguse saab. Kas tegemist on jumaliku karistusega? Kas see tuleb mõnelt teiselt maalt? Kas selle toob kaasa komeet? Kas see on seotud kuidagi ilmastikuga? Kas see on seotud kuidagi meie käitumisega? Väga sageli on varasema perioodi inimesed – samamoodi kui tänapäeva bioloogid nagu Juhan Javoš – pandeemiate peamise süüdlasena näinud selle all kannatavat liiki ennast. Teisisõnu, oma haigustes oleme me ise – liigina, grupina, kollektiivselt – süüdi.

Küllap ei vaidle keegi, et epideemiad on enamasti kompleksed nähtused ja seotud kõige erinevamate sotsiaalsete, majanduslike ja ökoloogiliste teguritega. Varauusaegsed autorid, kes nendel teemadel arutavad, annavad endale nähtuse keerulisusest täiel määral aru. Nii nagu tänapäeval, loetletakse neis tekstides sageli järjest kõike, mida üks või teine filosoof või meedik on haiguse kohta öelnud, kuid lõpliku ja selge hinnangu andmisest hoidutakse. Peamine probleem on nii ajaloolistel meditsiiniteoreetikutel kui ka tänapäeva teadlastel selles, et tegelikult lihtsalt ei ole head selgust. Selgus on aga oluline – mida me ei tea, sellega ei saa ka võidelda – ning parema pildi saamiseks kammisid varauusaegsed autorid läbi kogu varasema kirjanduse lootuses, et võib-olla õnnestub olemasoleva info kokkukogumisel asjast paremini aru saada ja epideemiale piir panna. Varauusaegne meditsiinikirjandus toetus ühelt poolt antiikautoritele ja teiselt poolt kaasaegsele meditsiinile, kus võrreldes keskajaga oli käibele võetud mitmeid uusi teooriaid. Iga autor lisas kogutud andmetele juurde ka omaenda kogemusest pärinevaid tähelepanekuid, sest 16.–17. sajandil tabas Euroopat mitu katkuepideemiat ning kes ei olnud ise katkuarstina tegutsenud, oli vähemalt kuulnud lugusid inimestelt, kes olid katku läbi elanud või sellega kokku puutunud.¹⁶

Kõigepealt on haiguseid puudutavates käsiraamatutes küsimus selles, mis on üldse haigused ja kust need tulevad? Kus asub haiguse põhjus: kas taevas, tähtede vahel või maa peal, teisisõnu spirituaalses, astraalses või elementaarses maailmas? Esimene on maailm, mida asustavad jumalad, hinged, inglid ja deemonid; teises maailmas asuvad kinnistähed ja liikuvad planeedid; kolmas maailm on kuuallane sfäär, kus kõik asjad koosnevad neljast elemendist (tulest, õhust, veest ja maast) ning mida omakorda saab jaotada looma-, taime- ja mineraalseks riigiks.¹⁷ Autorid on üldiselt üksmeelel, et kõik kolm maailma annavad oma panuse haiguse levikusse, kuid seda erineval määral ja moel.

Austria arst ja kirjanik Adam von Lebenwaldt (1624–1696) küsib oma ligi 800-leheküljelises katku käsitlevas raamatus: kas Hippokratesel oli õigus, kui ta nimetas katku jumalikuks asjaks? Teisisõnu, kas katk pärineb spirituaalsest sfäärist? Ta toob sinna juurde näiteid sellest, kuidas antiikpaganlus pidas katku jumalate karistuseks ja kuidas seda haigust püüti jumalatele pühendatud teatri- ja tsirkuseetendustega ära hoida või löödi katku minemapeletamiseks Jupiteri templis rituaalselt nael seina sisse (*clavum figere*). Tä imestab ka antiikse imetegija Tyana Appoloniuse üle, kes olla Efesosel kellegi mehe Katkuks nimetanud ning lasknud siis rahvahulgal ta kividega surnuks visata. Lebenwaldt rõhutab siinkohal, et sellise ebausuga

¹⁶ Järgnev arutelu toetub suuresti varasemate medikute seisukohti kokku võtvale ja süstematiseerivale teosele: A. Lebenwaldt. Land- Stadt- Und Hauß-Artzney-Buch: In welchem angezeigt und erwiesen wird/ wie man denjenigen Kranckheiten/ welche ein gantztes Land oder mehr Oerther anstecken/ so dann durch Contagion und Anklebung anderweitig fortgepflantz und ausgebreitet werden/ Als da seyn: Die Pest/ Pestilenzial- und Petechialische Fieber/ Ungarische Kranckheit/ rothe Ruhr/ Kinds-Blattern ... Samt einer Chronick Aller denckwürdigen Pesten ... Dabey eine Fünff-fache Cur zu finden ... Samt einer Anweisung Die Häuser und Mobilien zu reinigen ... Nürnberg: Lochner, 1695.

¹⁷ A. Lebenwaldt, *op. cit.*, lk. 141.

katku vastu kindlasti võidelda ei saa. Kuigi varauusaegsed kristlikud autorid ei eita, et katku puhul võib tegemist olla jumaliku karistusega, ollakse üldiselt siiski seisukohal, et katk on midagi, mis on olnud aegade algusest saadik kogu aeg maailmas olemas, mitte aga spetsiifiliselt Jumala saadetud nuhtlus. Katku võib vaadelda tõepoolest kui karistust, aga sellist, mis on üldiselt pattulangusjärgse inimolu osa. Lebenwaldt rõhutab samas, et katku ei tohiks suhtuda ükskõikselt, nagu oleks see kuidagi jumalikult ette määratud ja selle vastu ei saa midagi teha, vaid siin on tegemist meie vaba tahte valikutega ning me võime katkust hoiduda ja seda isegi ravida. Samasugust seisukohta võib leida ka teiste autorite tekstides, milles sedastatakse, et meie pattulangusjärgse maailma katsumused on selleks, et neid ületada.

Lebenwaldt toob näiteid ka sellest, kuidas kabalistid (s. t. pärast 15. sajandit Euroopas levima hakanud kristlik kabalism) arvavad, et kõik haigused on viimaks Jumala põhjustatud, aga Jumal kasutab selleks vahendajaid, nagu inglid, deemonid ja muud spirituaalsed olendid, keda on maailmas tohtul hulgal ja kes kõiki asju tema eest korraldavad. Iga taime, looma ja tegevusega seonduvad kabalistide arvates teatavad vaimud ning seega oleks ka haiguse ravi seonduv just nimelt nende vaimude tegevuse kontrollimise ja suunamisega. Lebenwaldt mainib, et neidsamu omadusi nimetatakse ka okultseteks kvaliteetideks ja neid peetakse mitmete haiguste põhjustajaks. Samuti väidab ta, et teatud juhtudel võib pidada võimalikuks, et neid kvaliteete mõjutavad inimestele ebasoodsas suunas kuidagi deemonid või Saatan ise, aga sealjuures peab niiviisi põhjustatud haiguste ravi alati olema loomulik ning raviks ei tohiks pöörduda deemonite või Saatana poole ega sõlmida hädade ärahoidmiseks nendega mingisugust lepingut, nagu mõned inimesed seda on teinud.¹⁸

Kuigi selle arutelu keelekasutus võib meile praegu tunduda kummaline ja ebaratsionaalne, siis teatud mõttes ei olegi niisugune arusaam väga erinev sellest, kuidas meie praegu oma maailma ja haigusi kirjeldame. Okultne ei tähendanud tol ajal sageli muud kui silmale nähtamatut, ning kui mingisugust haigustekitajat nimetati okultseks, siis tähendas see, et tekitajat polnud võimalik näha ega mingilgi moel tajuda. Ka praegu on haigustekitajad silmale nähtamatud ning tajumatud ning vaid väga spetsiifilise aparatuuri abil võime neist kuidagi märku saada. Endast märku aga annavad need nähtamatud haigustekitajad pärast nakatumist loomulikul teel, näiteks palaviku või kõhaga või teiste tunnustega.

Kui me ei saa haigust silmaga näha, siis on võimalik sellest teada saada teiste märkide kaudu ning varauusaegsed tekstid pööravad sellele teemale suurt tähelepanu. Vaidlusaluseks küsimuseks kujunes astroloogia, mida mõned pidasid juba antiikajal ebateaduseks, teised seevastu rõhutasid, et „arst ilma astroloogiata on kui silm ilma valguseta”.¹⁹ Varauusaegset astroloogiat ei tuleks võtta sellisel moel ebateadusena, nagu see tänapäeval on, vaid pigem tasub suhtuda astroloogilistesse tähelepanekutesse kui üleüldiste seaduspärade otsimisse. Autorid toovad välja, et kõigile on teada Kuu ilmselge mõju maistele asjadele (nt tõusud ja mõõnad, aga ka kuupuhastus), aga ei ole selge, kuidas ta seda teeb. Seda mõju nimetati samamoodi okultseks ja peeti sarnaseks sellega, kuidas magnet mõjutab rauda.²⁰ Teatavas mõttes sarnanes Kuu mõju haiguse nähtamatule edasikandumisele. Lähtuvalt niisugustest tähelepanekutest prooviti kindlaks teha, kas tähed ja planeedid võivad kuidagi haiguse levikuga seotud olla. Paljude selleaegsete autorite suhtumise võtab ehk kõige paremini kokku Robert Boyle oma raamatus „Tracts containing suspicions about some hidden qualities of the air”, milles ta julgustab uurijaid – hoolimata märkimisväärsetest kahtlustest, mis tal astroloogia kui teaduse suhtes on – ikkagi katsetama „eksootiliste effluviümidega [– – –], sest isegi näiliselt väikestest avastustest sellist laadi asjades võib olla mitte vähene kasu”.²¹ Eksootiliste

¹⁸ A. Lebenwaldt, *op. cit.*, lk. 192.

¹⁹ A. Lebenwaldt, *op. cit.*, lk. 145.

²⁰ J. Magirus. *Johannis Magiri Physiologiae peripateticae libri sex, cum commentariis, in quibus praecepta illius perspicue, eruditeque explicantur.* Francofurti: impensis Johannis Berneri, 1624.

²¹ R. Boyle. *Tracts containing I. suspicions about some hidden qualities of the air : with an appendix touching* ▶

effluviumide all peab ta silmas just nimelt kõikvõimalikke okultseid (s. t. nähtamatuid) jõude.

Eeldati, et okultsel või varjatud moel on haigus kogu aeg meie ümber olemas ning teatavatel soodustavatel asjaoludel muutub see aktiivseks. Peale astroloogiliste tähelepanekute eeldati, et haiguse saabumisest võivad märku anda ka muud ebatavalised sündmused. Nii võib epideemia ettekuulutajaks olla mereranda uhutud mädanevad kalaparved või siis räägitakse sellest, kuidas mõnes piirkonnas on enne katkupuhangut tähele pandud erakordselt palju putukaid. Samamoodi on epideemiaid seostatud sõdade ja näljahädadega ning välja toodud, kuidas pärast sõda jõkke sattunud laibad võivad kuidagi põhjustada haiguse.

Kuigi haigus levib silmale nähtamatult, oldi üldiselt seisukohal, et levik toimub õhu kaudu. Katk saab seejuures levida vaid sel puhul, kui õhk on kuidagi saastunud. Asjaolud, miks õhu saaste on tekkinud, võivad erinevatel juhtumitel olla erinevad ning õhu omadus võtta vastu ja edasi anda mürgiseid kvaliteete ei teki kohe, vaid teatud aja jooksul – seega eelnevad sageli katkuepideemiale mitmed muud hoiatavad haigused kas siis inimestel või kariloomadel.

Käsiraamatud rõhutavad õhu elemendi olulisust mitmete loomulike protsesside juures. Nelja elemendi teooria vastas meditsiinis neljale peamisele huumorile ning isegi 17. sajandi lõpus ja 18. sajandi alguses, kui füüsikas oldi elementide õpetusest üldiselt loobunud, järgiti meditsiinis ikkagi veel humoraalseid põhimõtteid. Selliselt ei olnud õhk mitte üksnes meid ümbritsev aine, vaid teatavas mõttes osa meist, ning protsessid, mis toimusid õhus, mõjutasid otseselt meie füsioloogiat. Lebenwaldti järgi sisaldab õhk elustavat soola, mida saab nimetada „elu varjatud toiduks”.²²

Samamoodi nagu riknenud toit võib mürgitada inimese, võib inimese mürgitada ja põhjustada haigusi ka saastunud õhk. Õhu saaste võib alguse saada näiteks maavärinast, mis põhjustab laipade leha või maa-aluste aurude või muu säärase pääsemist atmosfääri, samamoodi võivad üleujutused asju oma loomulikult kohalt ära viia, saasta välja uhtuda ning nakkushaiguste põhjuseks saada.²³ 17. sajandi jesuiidist universaalõpetlaselt Athanasius Kircherilt on pärit isegi väide, et katku toovad endaga kaasa „väikesed silmale nähtamatud ussikesed”, mis kanduvad saastunud õhuga edasi, satuvad hingamise kaudu inimese sisse ning põhjustavad seal omakorda mädanemisprotsesse.²⁴ Nende tähelepanekuteni oli ta jõudnud, jälgides oma „smicroscopusega” erinevaid riknemisprotsesse ja pannes tähele, et selle käigus ilmuvad sageli välja ussikesed, mis võivad olla nii väikesed, et palja silmaga pole võimalik neid näha. Kuigi tema seisukohad meenutavad teatud määral bakterite kirjeldust, ei saa Kircherit siiski pidada katkubakterite avastajaks, sest samal ajal uskus ta, et need ussikesed tekivad mädanemisprotsesside käigus iseeneslikult ning neil puudub igasugune spetsiifiline loomus peale selle, et nad taastoodavad mädanemisprotsesse.

Mõistagi oli tollal käibel hulgaliselt teisigi teooriaid, mis püüdsid seletada katku ja muude haiguste olemust, ning mõned neist teooriatest vastavad rohkem ja teised vähem meie praegusele arusaamale. Sealjuures tasub tähele panna, et peamiseks eesmärgiks oli siiski haigusest aru saada ning pakkuda haigetele leevendust. Kuna epideemiatega puututi tihedalt kokku, kogunes nende leviku ja tekkepõhjuste kohta ka väga palju tähelepanekuid, mille põhjal püüti kokku panna tervikpilt haigusest, võttes arvesse kõige erinevamaid tegureid. Ka tänapäeval oleks oluline püüda haigusest aru saada komplekselt: kuidas see on seotud vaimse, sotsiaalse, teoloogilise ja meditsiinilise poolega. Inspiratsiooni sellise tervikpildi taotlusele on võimalik leida kesk- ja varauusaegsetest tekstidest, milles lähtuti eeldusest, et kõik – nii hing, vaim kui ihu – on kõige seotud.

► celestial magnets and some other particulars : II. animadversions upon Mr. Hobbes's Problemata de vacuo : III. a discourse of the cause of attraction by suction / by the honourable Robert Boyle Esq. ... London: Printed by W. G. and are sold by M. Pitt, 1674, lk. 53–54.

²² A. Lebenwaldt, *op. cit.*, lk. 193.

²³ A. Kircher. *Scrutinium physico-medicum contagiosae luis, quae dicitur pestis*. Schürer & Götzii, 1659, lk. 19.

²⁴ A. Kircher, *op. cit.*, lk. 69, 81–82.